

Ingvar Johansson

Stäng av respiratorn, Hermerén!

Sällan har en svensk filosof haft en så framskjuten roll i en statlig offentlig utredning som den Göran Hermerén hade i utredningen om dödsbegreppet (SOU 1984:79). I *Filosofisk tidskrift* har det nu blosat upp en intressant diskussion om Hermeréns filosofiska insats. Mats Furberg ställde sig i FT 1/87 tveksam till om det överhuvudtaget är möjligt att definiera människans död. I FT 3/87 försvarade så Hermerén uppfattningen att en sådan definition är möjlig. Den fråga som jag primärt vill ta upp kan formuleras på följande sätt: Vad för *slags* definition använder sig Hermerén och utredningen av? Hermeréns replik till Furberg reser fler frågor än den besvarar, och visar att utredningens definition märkligt nog endast faller in under en typ av välkänd definition: övertalningsdefinitionen.

Jag skulle vilja vidga debatten till att gälla hela den svenska filosofins syn på vad en begreppsanalys är. Hermerén är i praktiskt taget alla sina skrifter en exemplarisk företrädare för analytisk-filosofisk begreppsanalys, och hans självreflektioner (FT 3/87) över dödsbegreppsutredningen skapar därför ett sällsynt lämpligt tillfälle att diskutera den begreppsanalytiska verksamheten. Det är mycket svårt att tro att alla underliga semantiska svängar i utredningar har sin rot i bristande begreppsanalytisk kompetens hos Hermerén. Det är främst traditionens inneboende svagheter som demonstreras.

1. Utredningen

I utredningen diskuteras förhållandet mellan följande tre påståenden S, T och U:

(S) Människan M är död.

(T) M har totalt och oåterkalleligt förlorat all förmåga att förena

och samordna kroppens funktioner — fysiska och psykiska — till en fungerande enhet.

(U) Samtliga funktioner i M:s hjärna har totalt och oåterkalleligt fallit bort.

Utredningen består av fyra steg varav de tre första är av filosofiskt intresse. I det allra första steget hävdas att "S = def T" ger oss en *grundläggande definition* av dödsbegreppet. Diskussionen här i FT visar att Hermerén menar detta som en *realdefinition* eller väsensdefinition av den händelse som S beskriver. I sitt andra steg hävdar utredningen att U är en *precisering* av T, vilket förmodligen innebär att också "S = def U" skall uppfattas som en realdefinition av människans död. För det tredje anger så utredningen *kriterier* för när U är sann.

En filosofisk förståelse av utredningen kräver följaktligen en ordentlig förståelse av de tre begreppen "realdefinition", "precisering" och "kriterium". Men Hermerén lyckas inte förklara vad han avser med begreppen. Och jag anser att han inte kan lyckas utan att överge den begreppsanalytiska tradition han åberopar sig på.

2. Realdefinitioner och analytisk filosofi

Den klassiska analytisk-filosofiska definitionsläran skiljer primärt ut tre slags definitioner: stipulativa definitioner, lexikaliska definitioner och realdefinitioner. De två första typerna (i vilka termer eller begrepp definieras) godtas, medan realdefinitionerna (som försöker fånga en *saks* eller *händelsetyps* väsen) förkastas som metafysiskt nonsens. Stipulativa definitioner ger upphov till analytiska sanningar, ty de fastslår enbart hur ett ord skall komma att användas, medan lexikaliska definitioner är syntetiska, ty de är empiriska rapporter om hur ord faktiskt används.

I några analytisk-filosofiska klassiker kan visserligen en första ytlig läsning ge intrycket att realdefinitioner accepteras, men så är reellt sett inte fallet. Anders Wedberg talar t ex om sakdefinitioner (dvs realdefinitioner) på de sidor i sin filosofihistoria som Hermerén hänvisar till, men Wedberg omtolkar dem sedan till begreppsdefinitioner. Han urskiljer (hos Pascal) två typer av sakdefinitioner: "sakdefinition i egentlig mening" och "deskription". Om dessa skriver han sedan följande:

Om jag får förutsätta begreppen intension och extension, begreppsinnehåll och begreppsomfång som bekanta, så kan denna distinktion kanske också uttryckas så här. I en sakdefinition i egentlig mening har definiens och definiendum samma intension, i en deskription har de samma extension men icke samma intension. (*Nyare tiden till romantiken*, Sthlm 1959, s 47.)

Wedberg måste här förstås som att han plockar ut vad han finner vara den rationella kärnan i sakdefinitionerna (om detta se min uppsats "Wedberg och Aristoteles" i FT 2/87), inte som att han återger den historiska innebörden av begreppet i fråga. Ett par rader tidigare har han återgivit den senare, och då skriver han att sakdefinitioner i egentlig mening "förklarar ett tings 'natur' genom att ange dess 'essentiella attribut' ". Sakdefinitioner i ursprunglig mening är alltså, som jag sagt, detsamma som realdefinitioner. I Wedbergs tappning förvandlas de emellertid till stipulativa eller lexikaliska definitioner.

Det kanske märkligaste med debatten i FT är att alla deltagarna på ett principiellt plan nu godtar realdefinitioner som en tillåten typ av definitioner. Mats Furberg ifrågasätter visserligen möjligheten av en realdefinition av människans död, men inte ens han ifrågasätter realdefinitioner som sådana. Förr var realdefinitioner helt bannlysta, nu är de helt självklara. Och denna helomvändning har skett utan någon egentlig diskussion. Det tycker jag är ett besvärande faktum för svensk filosofi.

Mitt påpekande ovan kan konkretiseras i form av en fråga: I hur många av de läroböcker i semantik som idag används på gymnasier och universitet utelämnas helt enkelt realdefinitioner eller betraktas de fortfarande som meningslös metafysik? I Lund kan man t ex roa sig med att leta efter någon egentlig behandling av realdefinitioner i Naess' *Empirisk semantik* (Sthlm 1961) och Beardleys *Thinking straight* (Englewood Cliffs 1975) samt läsa vad som står om realdefinitioner i Hospers *An Introduction to Philosophical Analysis* (2:dra uppl, London 1967, s 39—40).

Dagfinn Føllesdal skriver i sin (och Wallöes och Elsters) auktoritativa bok *Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi* (Oslo 1977) följande:

Det skjelnes også ofte mellom mange andre typer av definisjoner. En *vesens*-definisjon angir hvordan tingen er sammensatt, . . . Flere av disse definitions-typer forutsetter filosofiske teorier som er utillfredsstillende, for eksempel er det langt fra klart hva en tings vesen er (1:a uppl, s 159).

Den första upplagan av Föllesdals bok kom ut 1977, den andra 1983 och den tredje 1984. Men i den sista upplagan händer något. Ett litet supplement med ändringar läggs in i boken, och en ändring berör just real- eller väsensdefinitioner. Uppenbarligen påverkad av den amerikanska diskussionen om "natural kinds" uttrycker sig nu Föllesdal på ett annat sätt. Han skriver:

Tross de mange svakheter i teorien om vesensdefinisjoner er det en viss likhet mellom nyere teorier om definisjoner og de gamle teorier om vesensdefinisjoner. . . . Forskjellen mellom disse nyere teorier og teorien om vesensdefinisjoner er først og fremst at man icke tenker seg at det finnes vesensenskaper, som alle ting av ett visst slag deler (s 18).

Föllesdals presentation av "Et nyere syn på definisjoner" vetter åt samma håll som de åsikter Hermerén presenterade här i FT. Båda framställningarna är emellertid lika knapphändiga. Noteras kan också att Föllesdal till skillnad från Hermerén fortfarande undviker termen real- eller väsensdefinitioner. Inom medicin har det blivit populärt med konsensuskonferenser, dvs konferenser där läkarprofessionen försöker komma fram till ett gemensamt förhållningssätt till en viss sjukdom. De tongivande nordiska filosoferna borde kanske anordna en konsensuskonferens om realdefinitioner, så det blir klart vilken uppfattning de egentligen har.

Det i det här sammanhanget viktiga är emellertid att Hermeréns realdefinitioner inte är realdefinitioner av det klassiska slaget. Utredningen smugglar in ett nytt definitionsbegrepp under sken av att det är gammalt och välbekant. Noteras kan t ex att de klassiska realdefinitionerna ansågs man få kunskap om med hjälp av förnuftet, men utredningens får man kunskap om med hjälp av observationer. Om sin grundläggande definition skriver utredningen bl a följande:

Härvid finner utredningen att definitionen inte kan bygga på föreställningen om döden som den händelse då själen lämnar kroppen. Något empiriskt samband kan nämligen inte fastställas mellan själens flykt och upphörandet av funktioner hos människans organ (s 14).

Den fråga som omedelbart inställer sig är ju hur man empiriskt kan undersöka dödens förhållande till "själens flykt" och "upphörandet av funktioner hos människans organ" innan man givit realdefinitionen. Enligt den klassiska uppfattningen måste realdefinitionen komma före de empiriska undersökningarna, men hos Hermerén förhåller det sig tvärtom.

3. Precisering och operationalisering

Enligt utredningens andra steg är påståendet U en precisering av påståendet T. Hittills har alltid svenska filosofer hänvisat till Arne Naess när begreppet precisering varit på tapeten, och Hermerén har en, om än allmän, sådan hänvisning. Definitionen av 'precisering' i *Empirisk semantik* (Sthlm 1961) lyder som följer:

Att en sats U är en *precisering* av en sats T vill säga att alla rimliga tolkningar av U är rimliga tolkningar av T och att det finns en rimlig tolkning av T som inte är en rimlig tolkning av U (s 25).

Vi kan alltså fråga oss huruvida utredningens begrepp precisering är detsamma som Naess' genom att fråga oss om alla rimliga tolkningar av U (''Samtliga funktioner i M:s hjärna har totalt och oåterkalleligt fallit bort'') också är rimliga tolkningar av T (''M har totalt och oåterkalleligt förlorat all förmåga att förena och samordna kroppens funktioner — fysiska och psykiska — till en fungerande enhet''). Svaret är lätt funnet. Om någon kan tänka sig hjärntransplantationer — och det kan jag, ty jag anser dem vara logiskt möjliga — är U inte en precisering av T. Denna slutsats förstärks av det faktum att T också måste betraktas som en realdefinition av S (= ''M är död''), ty detta innebär att alla rimliga tolkningar av U bör vara rimliga tolkningar av S, vilket är rena absurditeten. I så fall skulle utredningens förslag inte väckt någon som helst debatt, utan uttrycken 'är hjärndöd' och 'är död' skulle allmänt ha uppfattats som synonyma.

Det nyss sagda är bara en omtagning av några av Furbergs påpekanden (s 5—6), och slår kanske in en öppen dörr, ty i sin replik medger Hermerén att utredningens ''precisering'' faktiskt inte är en precisering. Han skriver:

Det är fråga om en precisering eller rättare sagt operationalisering . . . ''Precisering'' är kanske inte det bästa ordet . . . man kunde lika gärna eller bättre tala om extensionell ekvivalens, konkretisering eller operationalisering'' (s 19).

Det här medgivandet från Hermerén löser emellertid inte hans problem. Låt oss i tur och ordning undersöka begreppen extensionellekvivalens, konkretisering och operationalisering. Påståendena S, T och U är för det första inte alls extensionellt ekvivalenta i vanligt språkbruk. I så fall skulle, för att upprepa ett av de ovan gjorda på-

pekandena, utredningen inte föranlett den våldsamma diskussion som faktiskt uppstod. Däremot antar jag att S, T och U är extensionellt ekvivalenta för Hermerén, vilket är en helt annan sak. Det är en händelse som ser ut som en tanke att utredningen valde att tala om precisering i stället för om extensionell ekvivalens. Att det inte är fråga om extensionell ekvivalens i allmänhet skulle omedelbart ha uppdragats.

(Med tanke på avsnittet om realdefinitioner vill jag gärna påpeka att Föllesdal i det 1984 tillfogade supplementet till sin bok skriver, att den nya typ av definitioner han skisserar ofta leder till förändringar i de definierade termernas extension (s 19). För honom kan inte "S = def U" uppfattas som en extensionell ekvivalens.)

Låt oss då, för det andra, se på begreppet konkretisering. Hermerén talar inte om vad han avser med begreppet, så lite blir det här fråga om gissningar. Att ange ett artbegrepp (t ex "hund") till ett släktbegrepp ("däggdjur") är för mig ett rimligt exempel på en språklig konkretisering. Det typiska för konkretiseringen är att den säger mer än utgångsbegreppet. Därför kan bara i undantagsfall konkretiseringen och det konkretiserade begreppet vara extensionellt ekvivalenta. Det stora problemet för Hermerén är emellertid inte det faktum att det är orimligt att både se U och T som extensionellt ekvivalenta och U som en konkretisering av T, utan att ett abstrakt begrepp oftast tillåter mer än en konkretisering. Påståendet "M lider av varaktigt hjärt- och andningsstillestånd" är t ex också det en konkretisering av påståendet T. Talar man om konkretiseringar i stället för preciseringar blir inte övergången från U till T den självklarhet som den framställs som i utredningen. Återigen kan man fråga sig hur Hermerén någonsin kunnat acceptera termen precisering.

Kvar är nu möjligheten att förstå utredningens "precisering" som en operationalisering. Operationaliseringsbegreppet har kommit att få två skilda huvudbetydelser, varav den ena är oundgänglig och den andra omöjlig. Ofta menas med en operationalisering av ett begrepp helt enkelt, antingen angivandet av en mätmetod för att mäta den egenskap som begreppet beskriver, eller angivandet av ett kriterium med vars hjälp man kan avgöra när egenskapen i fråga föreligger. Mot detta är naturligtvis inget att invända, men detta kan Hermerén inte mena utan att motsäga sig själv. Vi befinner oss nu på utredningens andra steg i vilket en *precisering* ska göras. Detta skiljer utredningen noggsamt från sitt tredje steg i vilket *dödsriterierna* anges.

Den omöjliga betydelsen av 'operationalisering' är den gamla positivistiska, enligt vilken operationaliseringen/mätmetoden ansågs *ut-tömma* begreppets innebörd. Att vara intelligent *betyder* enligt denna uppfattning *enbart* att man får höga resultat på intelligenstest. Uppfattningen är sedan länge sönderkritiserad, och kritiken införd i introduktionsböcker till filosofi (se t ex den tidigare nämnda boken av Föllesdal m fl; 1:a uppl s 156—57). Jag har tidigare tagit för givet att det varit den kritiken som fått Hermerén och utredningen att så nogsamt skilja på begrepp och kriterier, men nu förstår jag inte alls vilken position Hermerén intar. Som om det inte vore nog med att han inför ett nytt begrepp om realdefinitioner, så inför han också helt nya och oförklarade begrepp om precisering och operationalisering.

4. Normer för saklighet

Den klassiska begreppsanalysen betonade alltid värdet av sakliga diskussioner. En av de saker man ständigt varnade för var övertalningsdefinitioner. Även om man ibland medgav att det kanske var omöjligt att helt göra sig av med övertalningsdefinitionerna, så gavs alltid intrycket att filosofer inte skulle befatta sig med dem. Denna gamla regel har emellertid inte Hermerén följt, och han kunde inte heller ha följt den utan att lämna utredningen.

Låt mig för argumenteringens skull citera ännu en bit av Föllesdal:

Mange ord har sterke følelemæssige overtoner . . .

Siden slike ord vekker så sterke følelser i oss, blir det viktig hvordan de defineres. Ulempen ved mange av disse ordene er imidlertid at de er vage og gir fritt spillerom for mange definisjoner.

Når et ord har begge disse to karaktertrekkene, har sterke følelemessige overtoner og er vage, fører de lett till det som er blitt kalt *overtalelsedefinisjoner* ("persuasive definitions") . . .

En overtalelsedefinisjon er en definisjon av et ord som er sterkt følelemessig ladet og hvor man i definisjonen forandrer ordets rent beskrivende betydning.

Forandringen i den beskrivende betydning består gjerne i at betydningen göres mer precis enn tidligere, men fortsatt ligger innenfor den opprinnelige vage betydning av ordet (s 157—58).

Med tanke på den oerhörda känsloladdning som ordet "död" har, och med tanke på den vaghet och porositet det också har, behöver man bara läsa igenom ovanstående för att inse att utredningen omöjligt kunde ge annat än en övertalningsdefinition. Av Hermerén

kunde man kanske kunnat kräva att han klargjort detta faktum. Men i stället har han hela tiden eftertryckligt ställt upp på den officiella linjen att det nya dödsbegreppet enbart är ett resultat av en empirisk upptäckt (att hjärta och lungor kan fungera trots att hjärnan för alltid slutat att fungera) och en kliniskt ren begreppsanalys.

Arne Naess avslutade sin klassiker *Empirisk semantik* med att ställa upp sex "huvudnormer för saklig debatt". Den tredje normen kallade han "tendentiös mångtydighet"; han ansåg att man i sakliga diskussioner inte borde använda begrepp som det är sannolikt att mottagaren tolkar på ett annat sätt än avsändaren. Den analys jag ovan gjort av utredningens två fundamentala semantiska begrepp, "grundläggande definition" och "precisering" leder obönhörligen till slutsatsen att båda begreppen använts på ett tendentiöst mångtydigt sätt, och att Hermerén följaktligen brutit mot den refererade normen. Den empiriska upptäckt som utredningen utgått från betvivlas av få och definitivt inte av mig, men att resten varit fråga om saklig begreppsanalys i den mening denna i årtionden lärts ut vid svenska filosofiinstitutioner, det kan jag omöjligen tro på.

5. Kriterier

Utredningens tredje steg var att föreslå döds-kriterier. Den skiljer härvid på *direkta* och *indirekta* kriterier, hjärnrelaterade kriterier sägs vara direkta och hjärtrelaterade indirekta. Även här tycker jag det luktar övertalningsdefinition lång väg.

Det direkta uppfattas vanligen som bra och det indirekta som mindre bra. Termerna är värdeladdade. Och utredningen använder dem på ett speciellt sätt. För lekmannen är det — tvärtemot utredningens språkbruk — de *hjärtrelaterade* kriterierna som är de *direkta* kriterierna. Det är de kriterier han/hon direkt kan använda sig av för att fastställa döden. Men kan fråga sig varför utredningen inte helt undvek de värdeladdade termerna direkt och indirekt och i stället enbart talade om hjärn- respektive hjärtrelaterade kriterier. Frågan förutsätter förstås att utredningen verkligen ansträngde sig för att undvika övertalningsdefinitioner. Utredningens ordanvändning gynnar ju förespråkarna för det nya dödsbegreppet.

Även om utredningen av någon anledning hade behövt termer som var vidare än termerna hjärt- och hjärnrelaterade kriterier så hade man inte behövt ta till distinktionen mellan direkta och indirekta kri-

terier. Man kunde skiljt på kriterier som är (i) både nödvändiga och tillräckliga villkor, och (ii) enbart tillräckliga villkor för att döden skall ha inträtt. I fall (ii) kan döden ha inträtt utan att kriteriet är uppfyllt, men är kriteriet uppfyllt måste döden ha inträtt.

Med tanke på just Hermeréns medverkan är det mycket förvånande att denna distinktion som brukar draggas på logik- och semantikkurser inte införs. I stället använder utredningen begreppet kriterier som om detta enbart kunde referera till villkor som är både nödvändiga och tillräckliga (i). Och det fyller en argumentationsteknisk funktion. Härigenom slipper man från att fälla följande sanna påstående: Hjärtrelaterade dödsriterier ger fortfarande tillräckliga villkor (ii) för dödens inträde.

Frågan huruvida vi skall nöja oss med dödsriterier som är enbart tillräckliga villkor (hjärtriterier) eller om vi skall ha kriterier som är både nödvändiga och tillräckliga (hjärnriterier) är en fråga som inte kan besvaras med rent semantiska överväganden. Utredningen ger felaktigt sken av att alla kriterier måste ange både nödvändiga och tillräckliga villkor. Och det är allvarligt, ty härigenom lyckas utredningen trollo bort respiratorer och transplantationer från begreppsanalysen. Det har för många, inklusive mig själv, varit förbluffande att höra Hermerén energiskt försvara åsikten att utredningens diskussioner helt skulle kunna losskopplas från diskussionerna om transplantationskirurgin. Lite begreppsanalys av begreppet "kriterium" skulle här faktiskt ha kunnat ta Hermerén ur hans villfarelse.

6. Begreppsanalysen och döden

För tio år sedan publicerade jag en uppsats med den retoriska titeln "Är begreppsanalys filosofi?" (*Häften för Kritiska Studier* 3/1978). Helge Malmgren ställde upp till begreppsanalysens försvar (FT 2/80), men hans argument övertygade mig inte (FT 2/80; hela debatten finns samlad i kompendiet *Marxism och begreppsanalys*, Inst f filosofi i Gbg 1979). Då kritiserade jag begreppsanalysen genom att specificera olika former och kritisera dem var för sig utifrån de givna abstrakta specificeringarna, och jag tycker fortfarande att den kritiken håller. Nu har jag synat vad en internationellt välrenommerad begreppsanalytiker gjort i en viktig och mycket omdebatterad offentlig utredning som fått begreppsanalytiska direktiv. I ett fall drabbar min kritik endast Hermerén som filosof inte den be-

greppsanalytiska traditionen. Jag avser nu det filosofiskt uppseendeväckande förhållandet att utredningen inte skilde nödvändiga och tillräckliga villkor från villkor som är enbart tillräckliga. Men det faktum att Hermerén varken lyckats använda de klassiska begreppsanalytiska verktygen eller lyckats leva upp till de klassiska normerna för saklighet, tror jag mindre beror på person än på brister i verktygen och normerna själva.

Med den här artikeln vill jag i första hand påstå att när begreppsanalysen tog sig an döden så dog begreppsanalysen, och att svensk filosofi skulle må bra av att erkänna detta faktum. Men det finns all anledning att också fundera över på vilket sätt utredningens ålderdomliga begreppsanalytiska attityd styrde debatten. Jag vet att många personer som hört och/eller läst Hermeréns utläggningar om dödsbegreppet spontant fått åsikten att något i hans framställning måste vara fel. För den som tror och alltid har trott på "hjärtöd" är det naturligtvis märkligt att i en föreläsning höra en framstående filosof hävda att det nya dödsbegreppet på något sätt redan varit inbakat i det gamla vardagsbegreppet. Experttanken blir här driven till sin spets. Folk förstår inte längre ens de begrepp de själva använder. Min kritik leder till den diametralt motsatta slutsatsen. I det här fallet är det den förment experten som inte begripit sig på språket.

De som vill identifiera "död" och "hjärtöd" har naturligtvis all anledning att kritisera utredningen. Personligen har jag inte något emot en hjärnrelaterad dödsdefinition, men trots detta fick utredningen också för mig vissa i sak negativa konsekvenser. Uppfattningen att utredningen gjort en felfri och klassiskt ren begreppsanalys, fick som konsekvens att de för mig och många andra verkligt viktiga frågorna sköts i bakgrunden. Det gäller två stora frågor. För det första frågan om *vem* som skall få *avgöra* att jag är död; detta inbegriper naturligtvis frågan vilka kriterier (nödvändiga och tillräckliga, eller enbart tillräckliga) som skall användas. Och för det andra frågan om *vem* som skall *ha makten* över min och andras "hjärndöda" kroppar. Är det staten, läkarna eller vi medborgare själva? Den debatt om detta som till slut ändå växte fram, växte fram *trots*, inte tack vare utredningen.

Måhända klappar begreppsanalysens hjärta ännu av sanningslidelse och strävan efter klarhet, men dess själ är död. Begreppsanalysen lider sedan länge av total hjärninfarkt. Stäng av respiratorn, Hermerén! □